

SHÍĜARMALARINDA FRAZELOGIYALIQ SINONIMLERDİŇ STILLIK QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

*Ajiniyaz atindag'i Nokis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti Turkiy tiller fakulteti
Qaraqalpaq tili ham adebiyati talim baǵdari 1-a kurs talabasi*

G.Esemuratova

Annotaciya: *Biz bul maqalamızda G.Esemuratova shıǵarmalarındaǵı frazeologizmlerdiŇ sinonimlik qatnasları hám olardıń obraz xarakterin beriwdegi áhmiyeti haqqında sóz etpekshimiz. Bunday sinonimler frazeologizmnıń ańlatıp turǵan jeke mánili sózine qatnaslı, sonday-aq frazeologizmlerdiŇ óz ara sinonim bolıwı arqalı payda bolıwın kórip ótemiz.*

Tayanish sózler: *Leksikologiya; frazeologizm; sinonim; paradigma; obraz; psixika h.t.b*

Til baylıqlarınıń tiykarǵı kórsetkishleriniń biri- sol tildiń sinonimleri bolıp esaplanadı. Sózlik quram sinonimlerdiŇ túrlerine qansha bay bolsa, sol tildiń bay ekenligin kórsetedi. Hár bir tildiń sózlik quramında frazeologizmlerden bolǵan sinonimler belgili orındı iyeleydi. Hárqanday frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy kaloriti de sáwlelenedi. Usınday ózgesheliklerine baylanıslı frazeologizmler stilistikalıq maqsette tilde júdá keń paydalanıladı. Sóylewshi belgili bir pikirdi, mazmundı bildiriw ushın birdey yamasa óz-ara jaqın mánige iye bolǵan leksikalıq til qurallarınıń kereklesin tańlap qollanadı. Bunday til quralları óz-ara semantikalıq qatnasta boladı.

Tildi paydalanıwda ondaǵı til quralların tańlaw múmkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Hár qıylı jaǵdaylarda pikirdi dál hám anıq bayanlaw tildi rawajlandıradı hám jetilistiredi. Kórkem sóz sheberleri óz shıǵarmalarında frazeologizmlerdi mánilik ózgesheligine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp qollanıwı múmkin. Óz-ara sinonim bolǵan frazeologizmler biri-birinen stillik jaqtan, mánilik boyawı jaǵınan bir-birinen ajralıp turadı.

Sinonim degende kópshilik izertlewshiler til birlikleriniń birin-biri almastıra alıw uqıplılıǵın túsınse, al ayırımları, tek mánileri bir-birine jaqın bolǵan til birliklerin sinonim dep qaraydı. Óz-ara almastıra alıw uqıplılıǵı degende, birinshiden, sinonimlik qatnastaǵı sózlerdiŇ mánisi boyınsha birin-biri almastırıwı, ekinshiden, birdey kontekstlerde bir sózdiŇ ekinshisiniń ornına qollanıla alıw múmkinshiligi túsınıledi. Usı eki faktor sinonimlerdi anıqlawdaǵı tiykarǵı ólshem bolıp esaplanadı.

Frazeologiyalıq sinonimiya máselesi kóplegen izertlewshilerdiŇ dıqqatın awdarǵan. Tilshi ilimpazlar frazeologiyalıq birliklerde sinonimiyanı belgilewdiŇ hár túrli principlerin usınadı. A.İ.Molotkov frazeologiyalıq sinonimlerdiŇ ózine tán tórt túrli ózgesheligin ajratıp kórsetedi: mánilerdiŇ birdeyligi, usaslıǵı; quramında birdey komponentlerdiŇ bolmawı;

leksika-grammatikalıq jaqtan usaslıǵı; komponentlerdi óz-ara bir-biri menen almasıw múmkinshiliginiń bolmawı. [1.17] M.M.Kopılenko hám Z.D.Popova frazeologiyalıq sinonimiyaniń quramındaǵı leksemalarına qaray parıqlanıwshı, mánisi jaǵınan jaqın bolǵan, biraq bir yamasa bir neshe semantikalıq belgilerine qaray parıqlanıwshı turaqlı túsinikler [2.34] sıpatında talqılaydı.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerge qanday bay bolsa, frazeologiyalıq sinonimlerge de sonday bay. Frazeologiyalıq sinonimiya degende mánileri bir-birine jaqın bolǵan, hár qıylı dúzilmege iye bolǵan frazeologizmler názerde tutıladı. Frazeologiyalıq sinonimlerdiń ózleri eki túrge bólinedi: 1. Frazeologizmlerdiń jeke sóz benen sinonim bolıwı.

2. Frazeologizmlerdiń óz-ara bir-birine sinonim bolıwı.

Frazeologiyalıq sóz dizbegi menen jay sóz arasındaǵı sinonimler leksikalıq-frazeologiyalıq sinonimler dep ataladı. [3.69] Mısalı: qas penen kózdiń arasında – tez sózi menen, úskini quyılıw-kewilsizlik sózi menen sinonim bolıp keliwi bul frazeologizmlerdiń jeke sóz benen sinonim bolıwı. Qas penen kózdiń arasında-kózdi ashıp jumǵansha; úskini quyılıw-eńsesi túsiw, bular frazeologizmlerdiń óz-ara bir-biri menen sinonim bolıwı. Óz-ara sinonim bolǵan frazeologizm sózler biri-birinen stillik jaqtan ajralıp turadı. Sonlıqtanda kórkem shıǵarmalarda olar mánilik ótkirliğine, obrazlıǵına qaray tańlap alıp qullanıladı.

Frazeologiyalıq sinonimler basqa sózlerden óziniń emocionallıq-ekspressivlik boyawı menen ózgeshelenedi. Olar basqa sózlerdiń ekvivalenti retinde stillik maqsette qullanıladı. [4.36] Frazeologizmlerdiń mánisin akademik V.V.Vinogradov ekspressivlik sinonim dep ataydı. [5.135]

Sinonim frazeologizmler kóbinese kórkem shıǵarmalarda jiyi qullanadı. Kórkem sóz sheberleri sinonim frazeologizmlerdi qullanıw arqalı aytıp atırǵan pikirdiń obrazlılıǵına kórkemliliğine erise aladı. Belgili qaraqalpaq jazıwshısı G.Esemuratovaniń shıǵarmalarında óz-ara sinonim bolǵan frazeologizmler kóplep ushırasadı. Olar biri-birinen stillik jaqtan, mánilik boyawları boyınsha bir-birinen ajralıp turadı. Bunday sinonimles frazeologiyalıq sóz dizbeklerin mánilerine qaray bir neshe túrlerge bólip qarawǵa boladı. İndemew, sóylemew mánilerin bildiriwshı frazeologiyalıq sinonimler G.Esemuratovaniń shıǵarmalarında hár qıylı mánilik boyawlardı beriw ushın sheberlik penen jumsalǵanın kóremiz: Bizler úyge kelgende sonsha adamnan ya erkek bolıp, ya hayal bolıp birewi illa dep awzırızdı ashıp, sóz baslamadıńız ğoy, tek bizler ara-tura sıbırlasıp sóylesemiz. [7.27]. Tayaǵımdı tıqıldatıp illa demesten aqsańlap jónime kete berdim. [6.10]. Heshbir bala til qatpadı. [7.167]. Jáne bir asslı sóz esitip qalarman dep, júregi zırqırıp, tili gúrmelmey, kózi móymelep atızǵa taǵı da ráwana boladı. [7.164].

Jazıwshı óz shıǵarmalarında «sóylemew, indemew» degen mánilerdi bildiretuǵın frazeologizmlerdi hár qıylı citiuaciyalarǵa sáykeslerin tańlap alıp jumsaǵanın kóremiz. Máselen, illa dep awzın ash paw, illa demesten, til qat paw degen frazeologiyalıq sinonimlerdi bir awız sóz aytpay, indemey, sóylemey turıw mánisin beriw ushın jumsaydı. Bul frazeologiyalıq sinonimlerdiń mánilik boyawları bir-birine jaqın. Sonlıqtan bul

frazeologiyalıq sinonimlerdi biriniń ornına birin almastırıp qollansa boladı. Al, keyingi mısaldagı tili gúrmelmew degen frazeologizmniń mánilik boyawı ózgeshelew. Kórkem sóz sheberi bul frazeologizmdi tańlaǵandaǵı maqseti - qaharmannıń psixologiyalıq halatın da qosı beriw. Yaǵnıy bundaǵı qaharmannıń qorqınıstır sebebinen sóyley almay qalıw halatı berilgen.

Jazıwshı óz shıǵarmalarında qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy dúnyasını ayqın hám názik súwretlew ushın frazeologiyalıq sinonimlerden múmkin bolǵanınsha sáykesin tańlap alıwǵa háreket etedi. Qaharmanlardıń hár qıylı jaǵdaylarǵa, sebeplerge baylanıslı qıylanıwın, azaplanıwın barlıq mánilik boyawları menen sáwlelendiriw maqsetinde birqansha frazeologiyalıq sinonimlerdi qollanadı. Biz bunı tómendegi mısallar arqalı kóriwimizge boladı: Júrsem-tursam kóz aldımda Dáme turadı, onı oylaǵan sayın mayıplıǵım da qozıp, oq oynap janımdı jeydi. [6.8-bet] Ákesiniń baslap otırǵan waqtı xoshlıq toyı, alǵan hayalı Amangúl, Amangeldi, Genjegúldiń kózine kórinip, kewline quwanış baǵıshlap turmaǵanı Toydıqtıń da júregin sızlatıp, bawırın ezip jiberdi. [7.102]. Bul azaptı tek Dálibaydıń ózi ǵana sezip, júregi eziledi. [7.162]. Janına egew salǵan menen is ornına kelmeydi,— dep aqıl aytıp, tásele berip edi ǵoy, Aysultanjanımniń apası. [7.18]. Búgingi kúni erjetpegeniń qız bolǵanıńdı bilip, ishimiz iyt jırtqanday bolıp, ekewimiz de úyge sıymay otırmız... [7.164]. Eń sońında qayǵı qayıǵına mine bergenshe, ózimdi ózim qolǵa alıp, ómirimdi qayta baslayın degen sheshimge keldim. [6.8].

Bul mısallarda jazıwshı janın jew, júregin sızlatıw, bawırın eziw, júregi eziliw, janına egew salıw, qayǵı qayıǵına miniw degen frazeologiyalıq sinonimler insannıń sırtqı hám ishki qubılıslardan tásirleniwi nátiyjesindegi ruwxıy azap shegiwi, qıynalıwı, óziniń yamasa ózgelardıń is-háreketlerinen narazı bolıwına baylanıslı psixikalıq halatların bildiriwde jumısaydı.

Adamnıń ishki dúnyasına tán sezimlerdiń biri – qorqınısh. Bul sezim insannıń ruwxıy halatı menen baylanıslı bolıp, onıń hár qıylı tásirlerdiń nátiyjesinde júz bergen kewilsiz jaǵdayın kórsetedi. Adamnıń qorqınısh sezimi hár qıylı dárejede bolıwına baylanıslı olardıń frazeologiyalıq sinonimleri tilimizde júdá kóp ushırasadı. Mısallar:

Biraq, elimizde keńes húkimeti ornaǵan ala-sapıran jılları, ákeńniń kishkene «qılmısı» bolıp, aydalıp ketti, -degen waqıtta Aynagúldiń húreyi ushıp ketti, kózi jasawrap, atasınan ádewir keyin shegindi. [7.9].

Shetirekte otırǵan Aynagúldiń anası atası menen aqlıǵınıń arasındagı ángimeniń shala qalǵanına ókindi de, qara úyge qaray juwırıp baratırǵan Aynagúldiń izinen kóz qıyǵın taslap qızınıń boyı kórinip kiyatırǵanına quwansa da bıyıl onıń mektepke baratıǵını esine túsip júregi suw..w.. etti. [7.10].

Nálet bolǵır Seytmurat-áy, náresteniń júregin jarıptı-ǵoy. [7.34]. Qoy, endi biysharanıń qorqqanınan kózi uyasınan shıǵıp ketti ǵoy, ha..ha..ha.. [7.106]. Bulardı fashistler kóre qoysa tıǵılarǵa tesik tappas deymen ishimmen. [9.16].

Gúlaysha Esemuratova óz shıǵarmalarında qaharmanlardıń ómiri, tirishiligindegi hár qıylı sırtqı tásirler nátiyjesinde payda bolǵan qorqıw, qáweterleniw, tınıshsızlanıw sezimlerin ayırıqsha obrazlı etip jetkeriw ushın dara sózlerdi emes, al onıń frazeologiyalıq sinonimlerin tańlaǵan. Nátiyjede qorqınısh sezimin bildiriw menen birge qaharmanlardıń xarakterin, mineziniń názik táreplerin korsetip beriwge erisken.

Ulıwmalastırıp aytqanda, frazeologiyalıq sinonimler tildiń stillik jaqtan bayıwında, pikirdi obrazlı etip beriwde áhmiyeti úlken. Sinonim frazeologizmler mánilik jaqtan qansha jaqın bolǵanı menen, bir-birinen stillik, ekspressivlik-emocionallıq boyawları menen ózgeshelenip turadı. Olar belgili bir oydı jariqqa shıǵarıp bayanlawda, ásirese onı kórkem til menen jetkeriwde úlken xızmet atqaradı. Sonlıqtan da, kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń sinonimleri durıs tańlap qollanıw arqalı ayılajaq pikir hár tárepleme anıq hám kórkem etip beriledi.

ÁDEBIYATLARÁDEBIYATLAR:

1. Molotkov A.I "Frazeolicheskiy slovar russkovo yazika". M., 1978
2. Kopilenko M.M., Popova Z.D, " Ocherki po obshey frazeologi". Boronej, 1972
3. Qalendarov.M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlarding grammatikalıq, strukturalıq ham leksik-semantik o'zgeshelikleri. N., 1989.
4. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması ham oning stilistikalıq imkaniyatlari. (Monografiya) -Nokis: "Qaraqalpaqstan" baspası. 2020
5. Vinogradov V.V. Ob asnovnix tipax frazeologicheskix edinits v russkom yazike. //V.V.Vinogradov. Izbranniye trudi. Leksikologiya i leksikografiya. Moskva, 1997
6. Esemuratova G. Dawirler napesi. Nokis, "Bilim", 2009
7. G.Esemuratova. Shıǵarmaları. I tom. Nókis. "Qaraqalpaqstan" baspası. 2013-jıl.